

OSMANLI-İRAN DEVLETLERİNİN İRAK'IN KUZEYİNDEKİ AŞİRETLERE YÖNELİK SİYASETLERİ VE BABAN MUTASARRIFI ABDURRAHMAN PAŞA OLAYI (1790-1813)

BAYRAK, Şaban*
TÜRKİYE/TURÇIYA

ÖZET

Doğu Anadolu ve Irak'ın önemli bir bölümü Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nden sonra Osmanlı topraklarına katıldı. Bölgenin Sünni halkının, Şiiliği yaymaya çalışan İran'a karşı korunma gayretleri, fetihle etkili olmuştur.

Bölgenin fethi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak Seferi sonunda 1534 senesinden sonra tamamlanmıştır.

Bölgeyi elinde tutmak için İran'a karşı, Bağdat'ta güçlü bir yönetim kuran Osmanlı Devleti; güneyde Arap, kuzeyde Kürt aşiretleri ve beylerinin desteğini almaya dikkat etmiş, İran'ın yayılcı siyasetine karşı, askerî güçlerinden istifade etmiştir.

Bölgeye yönelik iki devletin siyasetini, yaşanan olaylarla ortaya koymak için, Kuzey Irak'ın büyük emirlerinden Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın hayatı ve sebep olduğu olayların incelenmesi iyi bir yol olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Baban Mutasarrıflığı, Abdurrahman Paşa.

ABSTRACT

The Policies of The Ottoman-Iranian States Towards The Tribes of The Northern Iraq and The Incident of Abdurrahman Pasha, The Possessor of Baban (1790-1813)

The eastern region of Anatolia and most of Iraq were conquered by the Ottomans after Chaldıran Victory of Yavuz Selim. The struggle of the region's people who were sunni against Shiite movement was an important factor for the victory.

The conquest of the region was completed after the Iraq campaign of Sultan Suleyman the Magnificent in 1534.

The Ottoman Administration which established a powerful local administration in the region to have control over the territory against Iran gave importance to get the support of the Kurdish tribes and get the help of their military power.

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. e-posta: sbayrak@nigde.edu.tr

The analysis of the life of Abdurrahman Pasha who was the Possessor of Baban and one of the most important emirs of Iraq is a good way to reveal the events and understand the policies towards the region of the two states.

Key Words: Iraq, The Possessor of Baban, Abdurrahman Pasha.

GİRİŞ

Bugün Irak diye adlandırılan coğrafi bölge XI. yüzyılın sonuna kadar iki ayrı isimle anılmakta, bölgenin kuzey bölümüne “Irak’ul Acem”, güney bölümüne ise “Irak’ul Arap” denilmekteydi.

Ayrıca eski Arap yazarları ve coğrafyacılarına göre Irak’ın güney bölgesi “Irak”, kuzey bölgesi “El-Cezire” adıyla bilinmektedir.

Zaman içinde, Irak’ın kuzeyinin sınırlarının çizilmesinde ve adlandırılmasında farklı yaklaşımlar olmakla birlikte, Osmanlı yönetimi, eskiden “El-Cezire” diye nitelenen Irak’ın kuzey bölgesini “Musul ve Şehrizer” olarak adlandırmış ve Tikrit’ten yukarı kalan bölgenin tamamını kapsamıştır.

Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail, 1508 yılında Akkoyunlu Devleti’ni yıkararak topraklarına hâkim olunca, takip ettiği dini ve siyasi emelleri sebebiyle Osmanlı toplumu ve yönetiminde büyük endişelere sebep olmuştur.

Safevi tehdidini bertaraf etmek için, Yavuz Sultan Selim İran seferine karar vermiş ve 1514 senesinde gerçekleşen Çaldıran Savaşı’nda Şah İsmail’e karşı büyük bir zafer kazanarak bölgeyi topraklarına katmıştır. (Marufoğlu, 1998: 26-29; Ayrıca **bkz.:** Bayatlı, 1999; Sümer, 1992)

Irak’ın kuzey bölgesi özellikle sınır boyu halkı ve mahalli yöneticilerinin sık tabiiyet değiştirmesi, istikrarsızlığa sebep olmuştur. Bölgenin gerçek anlamda Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi 1534 senesinde Kanuni Sultan Süleyman’ın Irak seferi sonunda gerçekleşmiştir. (Kılıç, 2006; Marufoğlu, 1998: 32)

Osmanlı Yönetiminin Irak’ın Kuzeyindeki İdari Taksimatı

Yavuz Sultan Selim’in 1514’te Çaldıran Zaferi’nden sonra Irak’ın kuzeyinin büyük bir kısmı, Osmanlı hâkimiyetine katılmış ve Diyarbakır Eyaleti’ne bağlanarak yönetilmiştir. (Yılmazçelik, 1995: 123-126)

Kanuni Sultan Süleyman’ın 1534 tarihli Bağdat Seferi sonunda bölgede kalıcı olarak teşkilatlar kuran Osmanlı yönetimi, Bağdat Eyaleti’ni teşkil ederek, Musul’u müstakil sancak hâline getirip Irak’ın tamamını Bağdat valileri aracılığıyla yönetecektir. (Darkot, 742)

İran sınırına yakın Şehrizer Kalesi ve çevresi Irak Seferi sonunda fethedilmiş ise de civardaki bazı kalelerin ele geçirilmesi ve aşiretlerin itaati zaman alacak, Bağdat Valisi Hasan Paşa’nın gayretleriyle 1553 yılında fetih tamamlanacaktır. (Bayatlı, 1999: 29-31)

Fetihten sonra müstakil sancak veya eyalet olarak yönetilen Şehrizar, (Bayatlı, 1999: 36-37) XVIII. yüzyılın başında Bağdat Valisi Hasan Paşa tarafından; Kerkük, Erbil, Köy-Sancak, Karaçolan (Şara-bazar), Revanduz ve Harir sancaklarından teşekkül eden eyalet hâline getirildi. (Minorsky; 398)

Irak'ın kuzeyi, özellikle Şehrizar Eyaleti, aşiretlerin yoğun olarak yaşadıkları sancaklardan müteşekkildi. Bu sancaklar yurtluk-ocaklık ve hükümet olarak yönetilmekteydi.

Osmanlı ve İran Devletleri'nin Irak'ın Kuzeyindeki Kürt Aşiretlerine Yönelik Siyaseti

Osmanlı idaresi, bölgede tesis edildiği zaman aşiret otoritesine dayanan feodal beyler, tabiiyet uzun yıllardır merkezî otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet içerisinde siyasi varlıklarını sürdürmekte idiler. Osmanlılardan önce bölgeye hâkim olanlarda tam bir merkezi otorite kurabilmiş değillerdi. Osmanlı idaresi bu hususları göz önünde bulundurarak aynı özellikleri taşıyan bütün bölgelerde farklı bir teşkilat uygulamasına gitmek ihtiyacını duydu. Bu konuda etkili olan, bölgeyi iyi tanıyan ünlü bilgin ve tarihçi İdris-i Bitlisi olmuştur. O bölgedeki mahalli beylerin Osmanlı hizmetine girmelerinde büyük gayret sarf etmiş, imtiyazlarının devamını sağlayan yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları ihdas edilmiştir. (Ünal, 1999: 117)

Bölgedeki Kürt Emirleri'ne verilen toprak ve hediyelerin yanı sıra Kızılbaşlık karşıtı fetvaların duyurulması, İdris-i Bitlisi'nin dinî telkinleri, çoğunluğu Sünni olan ahalinin Osmanlı tarafına kazanılmasında ve itaatlerinde etkili olmuştur. (Solakzade, 1989: 39-40; Kılıç, 2006: 69-72; Bayraktar, 1991) Osmanlı yönetimi İran karşısında Sünniliğin koruyucusu olduğu iddiasını ve politikasını sonraki asırlarda da sürdürecektir.

Osmanlı-İran devletleri arasında yaşanan ihtilafların en önemli sebeplerinden birisi de sınır bölgesinde yaşayan aşiretlerin tabiiyetinin kesin belli olmayışıydı. Şehrizar bölgesinde oturan aşiretler İran topraklarında yaylaya çıkıp İran aşiretleri de Şehrizar topraklarında kışlayabiliyordu. (Cevdet Paşa, C. 10, 1974: 133)

Bu ilişkileri istismar eden İran devletler hukukuna aykırı olarak, Şehrizar Eyaletinde emirlerin atanmasında söz sahibi olmak istiyor ve vergi talep edebiliyordu. (Cev. Dah. Sıra No: 96)

İran Devleti emirler arasındaki reKâbet, haneden mensupları arasındaki ihtilaflara müdahale ederek verdiği siyasi ve asker desteği ile etkili olmaktadır. Var olan anlaşmalara rağmen firari beyleri himaye ediyor, sorulduğunda da inkâr yoluna gidiyordu. (Hat. Hü. Dos. No: 287, Gö. No: 17227; Hat. Hü. Dos. No: 288, Gö. No: 17306)

Ele alınan olaylarda da görüleceği gibi, mezhep farkı sebebiyle halk Osmanlı idaresini tercih edebilir. Bunun örnekleri vardır. (Marufoğlu, 1996: 50) Ancak

yönetici zümre mevkisi ve çıkarlarını korumak için İran hükûmetiyle her türlü iş birliğine girmektedirler.

Bağdat valileri tarafından yönetilen Şehrizer eyaleti bölgedeki güçlü emir ve hanedanların nüfuzundan yararlanmayı esas alan bir yönetim anlayışı takip etmekteydi. Emirlerin tabiiyeti ve vazifelerini yapmalarıyla yetinen Bağdat valileri gerekmedikçe aralarındaki mücadeleye karışmazdı. Görevden ayrılan veya rakip emirler Bağdat'ta ikamet ederlerdi. Böylece her iki tarafta denetim altında olurdu. (Cevdet Paşa, 1974, C. 1: 458)

Bölgedeki emirler mevkilerini korumak için Bağdat valileri ile iyi geçinmek zorunda oldukları kadar, Bağdat valileri de hem İran saldırılarına karşı, hem de siyasi rakiplerini yok etmekte bu emirlere muhtaçtılar.

Irak'ta iktidarı belirleyen en büyük güç Osmanlı padişahı olmakla birlikte, mahalli ölçekte, kuzeydeki Kürt emirleri, güneyde Basra çevresinde oturan Arap aşiretleri ve Musul valileri belirleyici olabilmekteydiler. Dış faktör olarak İran hükûmeti de oldukça etkili olmaktadır.

Osmanlı-İran devletlerinin Irak'ın kuzeyindeki aşiretlere yönelik politikalarını bütün yönleri ile ortaya koymak için, Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın hayatı ve sebep olduğu olayları ele almak güzel bir örnek teşkil edecektir.

Baban (Beye-Bebe) Ocağı-Hükûmeti'nin Ortaya Çıkışı

Baban¹ Ocağı'nın bilinen ilk kurucusu Fakih Ahmet'tir. (Cevdet Paşa, 1974, C.1: 457. Farklı rivayetler için **bkz.:** Mehmet Emin Zeki Bey, 2005: 282-283) Şeref-name yazarı Şeref Han, eserinde aileye isim verenin Pir Budak Babe olduğunu kaydeder. (Minorsky; 200) Bu bilgi doğruysa ailenin "Babe-Baban" olarak adlandırılması XVI. yüzyılın sonunda başlar.

Fakih Ahmet'in oğlu Mavdu veya Mir Muhammed Şehr-i Bazar'ı ele geçirip yerleşince nüfuzları artmış, 1669 yılında Karaçulan sancağı, ihtas edilerek oğlu Süleyman Paşa'ya verildi. Ancak İran'a kaçarak, İran'ın Erdelan valisi oldu. (1694-1695) Tekrar Osmanlıya sığınarak Dobruca'da Babadağı'na sevkedildi. Çirmen mutasarrıfı yapıldı. 1703 yılında Edirne'de öldü. Bir süre oturdukları Babadağı'ndan dolayı, çocuklarına Babanlı, Kuzeydoğu Irak'ta yönettikleri bölgeye "Baban" denilmeye başlandı. (Öztuna,1989, C. 2: 512) Bu rivayet yukarıda zikredilen rivayetle çelişmekle birlikte, konunun anlaşılması için oldukça önemlidir.

XVIII. yüzyılın başlarında Şehrizer sancağı 18 sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklardan biri Beye-Baban Sancağı'dır. Sancak tevcihatlarında ocaklık veya hükûmet kaydı bulunmayan Beye-Baban Sancağı aynı zamanda ilk kez bu isimle

¹ Kaynaklarda "Beye", "Bebe", "Baba" şeklinde farklı adlandırmalar olmakla birlikte, biz çalışmamızda en yaygın kullanılan "Baban" adını esas alacağız.

zikredilmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarında birçok sancak malikâne yapılmak suretiyle veya başka sebeple ortadan kaldırılırken Baban Sancağı varlığını korumuş (Kılıç, 1997: 72-73) hatta sınırlarını genişleterek devam etmiştir.

Sancak tevcihatında Baban Sancağı'nın statüsü belirtilmese de, bölgedeki yöneticilere gönderilen hükümlerde; "Baban Sancağı", (Hat. Hü. Dos. No: 205, Göm. No: 10682) "Baban Hâkimi", (Hat. Hü. Dos. No: 160, Göm. No: 6687) "Hükûmeti", (Cev.: Dah. Sıra No: 1395) "Baban Ocaklığı", (Cevdet Paşa, 1974, C. 1: 457) gibi kullanılan ifadeler göstermektedir ki, Baban Sancağı şartlara bağlı olarak farklı statülerde idare edilmiştir.

Baban ailesinin nüfuzu XVIII. yüzyıl boyunca artarak devam etmiş, gerek kendi aralarındaki hâkimiyet mücadelesi, gerek Osmanlı ve İran devletleri arasında tabiiyet değiştirmeleri, çatışmalara sebep olmalarına rağmen vazgeçilmez olmayı başarmışlardır. (Bkz.: Mehmet Emin Zeki Bey, 2005: 187; Cevdet Paşa, 1974: 457-459)

Baban ailesinin gücü ve şöhreti Süleymaniye şehrini kurduktan sonra daha da artmıştır. 1781-1784 yılında kurulan Süleymaniye şehrinin kurucusu hakkında kaynaklarda farklı rivayetlere rastlıyoruz. İbrahim Paşa'nın kurup Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa'nın adını verdiği (Minorsky; 200) Mahmut Paşa'nın kurduğu ve Süleyman Paşa'nın adını verdiği, (Öztuna, 1989: 513) Baban Süleyman Paşa'nın şehri inşa edip kendi ismini verdiği (Mehmet Emin Zeki Bey, 2005: 187) rivayetlerinin hangisinin doğru olduğunu tespit etmek güçtür.

Serçenar Ovası'nda inşa olunan Süleymaniye şehri kısa sürede gelişerek yönetim ve ticaret merkezi oldu. İklimi ve toprağı tarıma da elverişli olan şehir, beş kaza, altı nahiye ve 1036 köyden oluşmakta, toplam 51.600 nüfus barındırmaktaydı. (Şemsettin Sami, 1999, C. 4: 2622)

Baban ailesinin gücü arttıkça kendi aralarındaki iktidar mücadelesi şiddetleniyor, nüfuzlarını yaygınlaştırmak için bölgedeki diğer emirlerle sık sık çatışmaya giriyorlardı. Öte yandan Bağdat'taki iktidar mücadelelerine daha çok müdâhil olmaya başlamışlardır. Bu süreçte İran'a ilticalar artmış ve iktidarı temin veya korumak için sık sık İran bölge valilerinden siyasi ve askeri destek talep edilir olmuştur.

Bu iç içe girmiş siyasi ve askerî süreci ortaya koyabilmek ve anlaşılır kılmak bakımından Baban Abdurrahman Paşa'nın mutasarrıflığını ve hayatını incelemekle daha iyi açıklanabilecektir.

Abdurrahman Paşa'nın Baban Mutasarrıfı Oluşu

Halit Paşazâde, Mehmet (Muhammet) Paşa'nın oğludur. Büyük kardeşi Osman Paşa'nın vefatından sonra 1790 yılında Köy-Sancak ve Baban mutasarrıfı oldu. (1790), (Mehmet Süreyya, 1996, C. 1: 96)

Abdurrahman Paşa bu ilk mutasarrıflık döneminde oldukça başarılı olup, dirayetli bir yönetici olduğunu göstermiştir. Basra ve Şehrizar vilayetlerine de tasarruf eden Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın (Cev. Dah. Sıra No: 6231) güvenini kazanmış, hatta Süleyman Paşa muarızlarını ortadan kaldırmada Abdurrahman Paşa'nın gücünden de istifade etmiştir. Irak'ta kuvvetli bir yönetimin kurulması İran'ın genel siyasetine ters düştüğünden, asılsız iddia ve gerekçelerle Abdurrahman Paşa hakkında Bağdat ve merkeze türlü şikâyetle bulunmaktaydılar. Görevli olarak Bağdat'a giden Kapıcıbaşılarından Ahmet Ağa, İstanbul'a döndüğünde sunduğu raporu Irak hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu raporda Baban Aşireti'nin bir kısmının İran tarafından Sine Hanı'nın idaresinde olduğu, İran Hükûmeti'nin niyetinin Süleymaniye Sancağı'nda bulunan Baban aşireti üzerinde de nüfuz sahibi olmak, hatta mümkün olursa ilhak etmek düşüncesiyle davrandığı tespiti dikkat çekmektedir. Bağdat Valisi Süleyman Paşa bütün şikâyetlere rağmen Abdurrahman Paşa'yı korumaya devam eder. 1793 tarihli bu raporda da şikâyetlerin asılsız olduğu ifade edilmektedir. (**Hat. Hü. Dos. No: 161, Göm. No: 6701**)

Baban Sancağı Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa İran sınırına yakın oturan Belbas aşiretinin eşkıyalık yapması, sınırı geçerek İran tarafındaki köylere zarar vermesi üzerine İran hükûmetinin ısrarlı şikâyetlerini ortadan kaldırmak için görevlendirmiştir. 1796 yılında verilen bu görev sırasında bazı uygunsuz hareketleri olduğu iddia olunarak, İran hükûmeti bu kez Abdurrahman Paşa hakkında Bağdat Valisi Süleyman Paşa'ya yeni bir şikâyet mektubu gönderir. (**Hat. Hü. Dos. No: 205, Göm. No: 10682**)

Bu hadiselerin yaşandığı sırada Abdurrahman Paşa görevden alınmıştır. Kesin bir bilgiye ulaşılamasa da zaten uzun bir süredir İran hükûmetini Bağdat Valisi Süleyman Paşa'ya baskı yaptığı, Paşa'nın görevden alınmasını talep ettiği, yukarıda zikredilmiş idi. Abdurrahman Paşa bu baskılar sonunda görevden alınmış olabilir.

Bağdat'ta oturmaya başlayan Abdurrahman Paşa pek rahat durmayıp rahatsızlığa sebep olmuş, Kuy ve Harir Sancaklarında mutasarrıf olan kardeşi Selim Bey'de isyan edince önce hapsedilip sonra kardeşiyle Halle'ye sürülmüşlerdir. (Cevdet Paşa, 1974, C.7: 208)

1802 senesinde Bağdat'ta veba (taun) hastalığı baş gösterir. Yaşanan felaketten müteessir olan Süleyman Paşa hastalanır ve vefat eder. Yerine kethüdası Ali Paşa vali olur. (**Hat. Hü. Dos. No: 169, Göm. No: 7219/A**)

Ali Paşa'nın vali olmasını istiyor görünen Yeniçeri Ağası Ahmet Ağa, gizlice Süleyman Paşa'nın damadı Selim Bey'in vali yapılması için çalışıyordu. Taraftarlarıyla kaleyi ele geçirip, Ali Paşa taraftarlarıyla çarpışmaya girdi. Şehrin ve ahalinin çok zarar göreceğini anlayan Ali Paşa, aman dileyerek konağına çekilmek istedi. İsteği kabul edilerek damat Selim Bey'i vali vekilliğine getirdiler.

Desteğini almak için Halle’de sürgün bulunan Abdurrahman Paşa ve kardeşi Selim Bey’i serbest bıraktıracak Bağdat’a getirdiler. (Cevdet Paşa, 1974, C.7: 212-213)

Bu olayda da görüldüğü gibi, Bağdat valileri hem eyaleti yönetebilmek için güneyde Arap aşiretleri ve emirlerinin, kuzeyde Kürt aşiretleri ve emirlerinin desteğine ihtiyaç duymaktadırlar. Bağdat’ta iktidarı kaybeden vali veya emirler sık sık bu aşiretlere sığınıp destek ve himaye talep etmekteydiler.

Ahmet Ağa’nın uygunsuz davranışları halk arasında tepkiye yol açar. Ali Paşa’nın taraftarı olan Kölemenler ve halk gece yeniçerilere saldırıp bir kısmını öldürünce kalanları kaçarlar. Abdurrahman Paşa ve kardeşi Selim Bey çok az adamlarıyla kalede direnmeye çalışırlar ise de sonuç vermez. Selim Bey Musul’a kaçar. Abdurrahman Paşa ve damat Selim Bey yakalanmış, Abdurrahman Paşa affedilmiş, damat Selim Bey’de Basra’ya sürülerek orada idam edilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Ali Paşa’nın adı yeniden vali vekili olması için İstanbul’a yazılmıştır. (Cevdet Paşa, 1974, C. 7: 213-215)

İran sınırında yaşayan aşiretlerin iki devlet arasında şikâyetlere yol açtığına yukarıda değinilmişti. 1802 yılından daha önce tedibine çalışılan Bilbas (Belbas) aşiretinin yine İran tarafına geçip zarar verdiği hususunda İran Şahı Feth Ali Han’ın tekrar şikâyeti olunca Bağdat Valisi Ali Paşa üzerlerine yürüyerek itaatlerini sağlamıştır. (**Hat. Hü. Dos. No: 60, Göm. No: 2690**)

Abdurrahman Paşa’nın Tekrar Baban Mutasarrıfı Oluşu, İsyanı ve İran’a İlticası

Abdurrahman Paşa 1804 yılında İbrahim Paşa’nın ölümü üzerine tekrar Baban mutasarrıfı oldu. (Mehmet Emin Zeki Bey, 2005: 233)

Bağdat Valisi Ali Paşa Habur’a yerleşen El-Abid aşiretinin tedibi işini Abdurrahman Paşa ve Köy Sancağı Mutasarrıfı Mehmet Paşa’ya verdi. Abdurrahman Paşa ile akrabası Mehmet Paşa arasında rekâbet ve düşmanlık vardı. Birbirlerini öldürmek için fırsat gözlemekte idiler. Kerkük yakınlarında bir araya geldiklerinde, Abdurrahman Paşa bir fırsatını bulup Mehmet Paşa’yı idam ederek bir raporla Bağdat valisine bildirir. Ali Paşa bu hadiseye çok kızmış, ancak “şimdilik” kaydıyla sadece azarlamakla yetinmiştir. Abdurrahman Paşa’nın taşkınlıkları devam edince, Baban Sancağı mutasarrıflığından alınarak yerine Ahmet Paşazâde Halit Bey, Köy, Harir sancaklarına da İbrahim Paşazâde Süleyman Bey getirilir. Bu kararı kabul etmeyip isyan eden Abdurrahman Paşa, Baban Sancağı’nı ele geçirmek için gelen Halit Paşa kuvvetlerini yolda karşılayarak mağlup eder. Ali Paşa Bağdat ordusuyla yetişip Abdurrahman Paşa’nın ordusunu yenip dağıtınca, bölgede tutunamayacağını anlayan Paşa İran’a kaçarak, Şah’tan yardım ister. İran Şahı’nın Abdurrahman Paşa’ya yardım sözü vermesi iki devlet arasında (Cevdet Paşa, 1974, C.8; 33-34) yeni bir gailenin ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Bağdat Valisi Ali Paşa'nın, Abdurrahman Paşa'nın uygunsuz hareketlerini ve İran'a sığınıp taltif edildiği, Germanşah valisi yapıldığı hususlarını bir mektupla İstanbul'a bildirmesi büyük bir takdirle karşılanmış, (**Hat. Hü. Dos. No:** 93, **Göm. No:** 379) Padişah III. Selim tarafından bir kürk armağan olunarak Ali Paşa'nın başarısı tebrik edilmiştir. (**Hat. Hü. Dos. No:** 38, **Göm. No:** 1915)

Abdurrahman Paşa tekrar Baban Sancağı'nı elde etmek için İran Şahı'ndan yardım isteyip, Bağdat valisine bir mektup yazmasını sağlar. Lakin Ali Paşa, Abdurrahman Paşa'nın fenalıklarını bildirerek İran Şahı'nın isteğini nezaketle geri çevirir. Bu gelişme üzerine Abdurrahman Paşa, İranlıları büyük para ve malla ikna etmeyi başararak, aldığı kuvvetle zorla Baban Sancağı'nı ele geçirmek için harekete geçer. (Cevdet Paşa, 1974, C.8; 70-71; **Hat. Hü. Dos. No:** 161, **Göm. No:** 6703)

Abdurrahman Paşa'nın İran Şahı'nın oğlu Abbas Bey'le sınıra hareket ettiğini haber alınca (**Hat. Hü. Dos. No:** 105, **Göm. No:** 4116-C) derhal orduyu hazırlayarak sınıra yönelir. Durumu bir kaima ile İstanbul'a bildirir. (Mayıs 1806), (**Hat. Hü. Dos. No:** 160, **Göm. No:** 6671) Daha önce İran'la olan ihtilafın büyütülmemesi, anlaşmalara uygun, mülteciler hakkında yapıla gelen muamelenin yapılması hususunda uyarılan Bağdat Valisi'nin (**Hat. Hü. Dos. No:** 167, **Göm. No:** 6984) İran'a savaş açmış olması, Osmanlı yönetiminde büyük telaş ve endişeye sebep olur. İran'ın Irak'ta cereyan eden olaylara karışması ne kadar kabul edilemez davranış ise, Ali Paşa'nın yetkisini aşırıp İran'a tek başına savaş açması o kadar yanlışti. Üstelik bu sırada Rusya'ya karşı Osmanlı, İran ve Fransa arasında bir ittifak söz konusuydu. Bu durumda Osmanlı-İran savaşı kabul edilemezdi. Gönderilen fermanla Ali Paşa'nın derhal geri dönmesi bildirildi. Ancak bazı aşiret kuvvetleri İran sınırını geçip sınırdaki bulunan yerleşim yerlerini yağmalamış, Ali Paşa'nın yeğeni ve kethüdası Süleyman Bey bir miktar kuvvetle İran ordusunu alarak Süleymaniye üzerine yürüyen Abdurrahman Paşa kuvvetleriyle çarpışıp mağlup olup esir düştü. (Cevdet Paşa, 1974, C.8; 70-71)

İran Şahı Mirza Mehmed Şefi Han gelişmeler üzerine Bağdat Valisi Ali Paşa'nın anlaşmalara aykırı, Abdurrahman Paşa'yı takip bahanesiyle hududu geçtiği ve zarar verdiği dair bir şikâyet mektubu yollar. (**Hat. Hü. Dos. No:** 161, **Göm. No:** 6704) İran Şahına gönderilen cevapta Ali Paşa'ya sahip çıkılarak, Ali Paşa'nın niyetinin hududu tecavüz olmadığı, Abdurrahman Paşa'yı af ve görevine iadedden ibaret olduğu, iki devlet arasında yapılmış anlaşmalara sadık olduğu bildirilir. (**Hat. Hü. Dos. No:** 161, **Göm. No:** 6717; **Hat. Hü. Dos. No:** 161, **Göm. No:** 6704/F) Bu sırada Abdurrahman Paşa'nın Ali Paşa'dan bizzat affedilmesini rica etmiş, olayların yatışması için bu isteği kabul edilerek Baban sancağı mutasarrıfı yapılmıştır. Abdurrahman Paşa'nın itaatinin temininde, Osmanlı yönetiminin telkinleri de etkili olmuştur. (**Hat. Hü. Dos. No:** 160, **Göm. No:** 6681)

Konuyla ilgili belgelerde; Ali Paşa'nın Abdurrahman Paşa'ya kötü davrandığı, İran'a ilticaya mecbur bıraktığı, (**Hat. Hü. Dos. No:** 167, **Göm. No:** 6984)

Erzurum Valisi Yusuf Paşa'nın Bağdat valisi olmayı arzu etmesinin (Cevdet Paşa, 1974, C. 8: 259) sebebiyle olabilir. Gönderdiği inhasında; Ali Paşa'yı suçlayarak, husumetle ve sebepsiz yere Abdurrahman Paşanın üzerine yürüdüğü ve İran'a kaçmaya zorladığı ifade edilmektedir. Ayrıca "... asair ve kabailin zabt ve rabtı ve Tevaif-i Acem ve Kızılbaş'ın sed ve bendi Kürdistan askeriyle olageldiği cümle indinde..." olduğu belirtilerek aşiret ve ümeranın düşmanlığının doğru olmayacağı vurgulanmaktadır. (**Hat. Hü. Dos. No:** 160, **Göm. No:** 6681/A) Yine Ali Paşa'nın aşiretler ve ahali tarafından sevilmediği ve görevden alınmasının uygun olacağına dair taleplerde artmaktadır. (**Hat. Hü. Dos. No:** 160, **Göm. No:** 6681/B)

Bu gelişmeler olurken Ali Paşa düşmanı olan bir grup kölemen tarafından Ağustos 1807 tarihinde öldürüldü. Yerine kethüdası Süleyman Paşa vekil yapılarak merkeze vali olarak atanması için yazılınca, Bağdat'ta kölemen varlığına son vermek isteyen hükümet bunu fırsat bilerek, bu isteğin aksine zaten Bağdat'la ilgilenen Erzurum Valisi Yusuf Paşa'yı vali olarak atadı. Bu sırada Bağdat'tan Süleyman Paşa'nın vali olması için ikinci bir talep gelince, Yusuf Paşa'dan vazgeçilerek Süleyman Paşa'nın Bağdat valiliği fermanla bildirilmiştir. (Cevdet Paşa, 1974, C. 8: 256-259; Mehmet Süreyya, 1996, C. 5: 1550)

Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın Abdurrahman Paşa ile İhtilafı ve Abdurrahman Paşa'nın İsyanı

Süleyman Paşa vali olunca, yeni valiye tebrik ziyareti gelenek olduğundan Abdurrahman Paşa bu ziyareti yapmayınca isyan etmiş sayıldığından (Mehmet Emin Zeki Bey, 2005: 234) veya başka bir sebeple isyan edince Süleyman Paşa büyük bir orduyla Haziran 1807 tarihinde Abdurrahman Paşa'nın üzerine yürüdü. Cıvardaki emirlerinde katıldığı bu seferde Abdurrahman Paşa yenildi ve İran'a kaçtı. Baban mutasarrıflığı eski Köy sancağı mutasarrıfı Baban Süleyman Paşa'ya verildi. Bölgede çok sevilen Baban ailesinden Halit Paşa mutasarrıf olmayı beklerken, Süleyman Paşa'nın genç ve tecrübesizliğinden bu atamayı yapmayı, onunda beş altı bin askeriyle İran'a gidip Abdurrahman Paşa ile birleşmesine sebep oldu. Hatasını anlayan Süleyman Paşa, İranlı birinin aracılığıyla af edilmesini isteyen Abdurrahman Paşa'yı tekrar Baban mutasarrıflığına getirmek zorunda kaldı. Abdurrahman Paşa daha fazla güçlenmiş oldu. (Cevdet Paşa, 1974, C. 9: 235-236)

Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın Azlinde Abdurrahman Paşa'nın Yardımı

Süleyman Paşa'nın kötü yönetimi ve hakkında şikâyetler artınca, devlete olan borcunu da ödememiş olması azline karar verilmesine yol açtı. Bu göreve eski Reis-ül-küttab'lardan Halet Efendi tam yetkiyle getirildi. (**Cev. Dah. Sıra No:** 16720) Halet Efendi'ye yardımcı olmaları için Bağdat ileri gelenlerine, emirlere ve Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'ya hüküm yazılmıştır. (**Cev. Dah. Sıra No:** 3728)

Halet Efendi Bağdat'a varırırı varmaz Süleyman Paşa ile buluşup beraberindeki emirleri gösterip, borcunu ödemesini ister. Durumun ciddiyetini anlamayan Süleyman Paşa, gücü ve merkeze uzaklığına güvenerek, sadece borcunun bir kısmını ödeyeceğini söyleyerek Halet Efendi'yi gönderir. Durumu öğrenen bütün muhalifler Süleyman Paşa'ya karşı harekete geçip, Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa ve Halet Efendi'nin yanında birleştiler. Süleyman Paşa'nın azli için gönderilen fermanı alan Halet Efendi, Abdurrahman Paşa ile haberleşip, yanındaki kaymakamlık fermanını Abdullah Ağa'nın adına doldurup her tarafa suretlerini göndererek itaatlerini istedi. Halet Efendi, Abdurrahman Paşa ve Abdullah Ağa ile Kerkük'te buluştuklarında birçok aşiret şeyhi de iltihak ettiler.

Süleyman Paşa durumdan haberdar olunca kethüdası ile Halet Efendi'yi durdurmak için asker sevk eder. Yapılan çarpışmalardan bir sonuç alınamaz. Bu sırada Bağdat'ta padişah buyruğuna karşı gelmek istemeyen halk ve önce Süleyman Paşa'yı destekleyen bir kısım yeniçeriler Paşa'ya karşı harekete geçtiler. Çıkan çarpışmalarda Süleyman Paşa'nın sadık adamları ve kölemenler galip geldi. Zaman geçtikçe durumun yavaş yavaş aleyhine döndüğünü anlayan Süleyman Paşa son bir gayretle, ordusuyla Bağdat'a bir saat mesafede bulunan Halet Efendi kuvvetlerinin üzerine saldırdı. Çarpışmalarda ateş üstünlüğüne sahip Süleyman Paşa kuvvetlerine karşı büyük kahramanlıklar gösteren Abdurrahman Paşa kuvvetleri akşama doğru çekilmek zorunda kaldı. Süleyman Paşa muharebede üstün gelmesine rağmen, gece taraftarlarının çoğusunun dağılıp Bağdat'a dönmesi üzerine, az sayıda adamıyla doğuya kaçarken yolda sığındığı aşiretler tarafından öldürülmüştür. (15 Ağustos 1810) (Sabit, 1292: 26-27; Cevdet Paşa, 1974, C. 9: 244-246)

Abdurrahman Paşa'nın Bağdat Valisi Olma Gayreti

Halet Efendi Bağdat'a girip Abdullah Ağa'yı vali vekili olarak saraya yerleştirdi. Halet Efendi'nin daha önce Süleyman Paşa'ya kızıp Bağdat'tan ayrılıp Musul'a gittiğinde Abdurrahman Paşa bu fırsattan yararlanmak için devletin alacağı dört bin kese akçeye ilaveten bin akçe daha vermeyi taahhüt ederek mektup yazıp, itibarlı adamlarından birini de İstanbul'a göndermişti. Teklifi cazip bulan yönetim, ayrıca Bağdat'ın kölemenlerden temizlenmesini de arzu ettiğinden, bu hususta Halet Efendi'nin görüşüne başvurdu. Halet Efendi'nin verdiği cevap Osmanlı Devleti'nin Irak politikasını ortaya koyduğu için oldukça önemlidir.

Halet Efendi mektubunda; Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'ta oturabilmesi için Kölemen Ocağı'nın tamamen ortadan kalkmasının gerektiği, bu takdirde çok kan akacağı, bu mahzurun yanında Irak hükümeti'nin Baban hanedanının eline geçmesini gerektirecektir. Her ne kadar Kölemenler Bağdat'ı benimsemiş, bazı sıkıntılara sebep olmuş olsa da yabancılara sığınıp onları işlerine karıştırmazlar. Oysa öteden beri Baban hanedanının bir kısmı devlete itaat ederken, diğer bir kısmı İranlılar tarafını tutarlar. İki tarafta da elleri vardır. Irak hükümetinin Abdurrahman Paşa'ya verilmesinin birçok mahzur doğuracağını yazar.

Kölemen Ocağı'nın kaldırılması ve Bağdat eyaleti'nin diğer eyaletler gibi yönetilmesini düşünen devlet, Irak'ın başka bir hanedana verilmesinin daha büyük bir zarar doğuracağı düşüncesiyle, Abdurrahman Paşa Bağdat Valisi yapılmamıştır. (Cevdet Paşa, 1974, C.9: 247-248)

Bağdat'ta bir ay kalan Halet Efendi'ye, bazıları tarafından Bağdat ahalisinin İran taraftarı Abdurrahman Paşa ve vali vekili Abdullah Paşa'yı sevmedikleri Süleyman Paşa'nın oğlu Sait Bey'den yana oldukları onun vali yapılmasının uygun olacağına dair telkinde bulundular. Bu görüşe inanan Halet Efendi Yeniçeri Ağası Abdurrahman Ağa'ya izin vererek Baban Abdurrahman Paşa'nın Bağdat'tan atılması ve Sait Bey'in vali yapılması için emir verdi. Çıkan çatışmada kölemenler ve Abdurrahman Paşa galip gelip Yeniçeri Ağası ve taraftarları öldürülünce, Halet Efendi durumu yatıştırmak için derhal elindeki fermanın boş yerini Abdullah Paşa adına doldurarak, valiliğini ilan etmek zorunda kalmıştır. (Cevdet Paşa, 1974, C. 9: 248; Mehmet Emin Zeki Bey, 2005: 234) Abdurrahman Paşa çok arzu ettiği hâlde kendisi vali olamamış amma, Abdullah Paşa'nın Bağdat Valisi olmasını sağlayan en önemli kişi olmuştur.

Baban Abdurrahman Paşa'nın Bağdat Valisi Abdullah Paşa ile İhtilafı ve İsyanı

Abdurrahman Paşa Halet Efendi'yle Bağdat'a girdiğinde, çarpışmalarda gevşek davranan Derne ve Baclan mutasarrıfı Abdulfettah Paşa'yı azlettirip amcası oğlu Halit Paşa'yı bu göreve getirtti.

Bu sırada, Abdurrahman Paşa'nın Halet Efendi ile iş birliği yapıp İran'la iyi ilişkileri olan Süleyman Paşa'ya karşı savaşması, önceleri İran taraftarı olarak bilinen Abdurrahman Paşa ile İran hükûmetinin arasını açtı. İran yönetimi bir taraftan İran'da elçi olarak bulunan Yasincizade Abdullah Efendi'den Şehrizeror ümerasının İran Devleti'nin görüşü sorularak belirlenmesini talep ediyor, diğer yandan bazı toprak taleplerinde bulunuyordu.

Abdurrahman Paşa bu gelişmeler üzerine, Abdullah Paşa'dan müsaade alarak Mart 1810 tarihinde Süleymaniye'ye döndü. Abdulfettah Paşa'da taraftarlarıyla Kirmanşah'ta oturan Şehzade Mehmet Ali Mirza'ya sığındı. (Cevdet Paşa, 1974, C. 9: 252-253; **Hat. Hü. Dos. No: 287, Göm. No: 17227**)

Mehmet Ali Mirza'nın ısrarla Abdulfettah Paşa'yı eski görevine getirmesi için Bağdat Valisi Abdullah Paşa'ya ricada bulunması üzerine önce bu talebi reddeden, yapmak istemeyen Abdullah Paşa, bir sıkıntı oluşturmamak için kabul etti. Durumu Abdurrahman Paşa'ya bildirince, bu kez onun muhalefeti ile karşılaştı. Bağdat'tan gelen emirleri dinlemez oldu. Sınırı geçerek İran topraklarında bazı yerleri yağmaladı.

Bu gelişme üzerine Abdullah Paşa Şehrizeror eyaletini Halit Paşa'ya vermek, Abdurrahman Paşa'yı cezalandırmak için, Mehmet Ali Mirza ile gizlice anlaştı.

60.000 kişilik İran ordusu bölgeye gelince, Bağdat valisinin emriyle Halit Paşa'da onlara katıldı. Karşı koyamayacağını anlayan Abdurrahman paşa Köy Sancağı'na dönerek kaleye kapandı. İran ordusu gelip kaleyi kuşattı. Baban, Köy ve Harir sancakları Halit Paşa'ya verildi.

İran ordusunun büyük bir kuvvetle bölgede bulunması Bağdat Valisi Abdullah Paşa'yı endişeye sevk etti. Durumdan çıkış yolu aramaya başladı. Bağdat valisinin fikir değiştirdiğini anlayan Mehmet Ali Mirza derhâl sulh yapmak istedi. Baban Sancağı Halit Paşa'da, Köy ve Harir sancakları Abdurrahman Paşa'da kalmak şartı yanında, İran tarafına az bir tazminat verilerek anlaşmaya varıldı. (Cevdet Paşa, 1974, C. 9: 254; **Hat. Hü. Dos. No: 282, Göm. No: 16825**)

Abdurrahman Paşa'nın Süleymaniye'ye Saldırması ve Baban Mutasarrıfı Oluşu

Abdurrahman Paşa kısa bir süre sonra Baban Sancağı'nın idare merkezi olan Süleymaniye'ye saldırdı. Az bir kuvveti bulunan Halit Paşa karşı koyamayarak kaçtı. Durumu öğrenen Bağdat Valisi Abdullah Paşa ordu hazırlamaya başladı. Süleymaniye'ye girmeyip bir saat mesafede ordugâh kuran Abdurrahman Paşa, savaşmamak için Bağdat'a haber göndererek itaatini ve affını talep etti. Mevsimin kış olmasını dikkate alan Abdullah Paşa, Abdurrahman Paşa'nın itaatiyle yetinerek, Köy ve Harir sancaklarına ilave olarak Baban Sancağı'nı da vererek buyrulduğunu göndermiştir. Ancak, Abdurrahman Paşa'nın saygısız davranışları ve İran'a yakın durması 1812 yılında tekrar azledilmesine yol açtı. Bağdat Valisi büyük bir orduyla Süleymaniye yakınlarına gelince, Abdurrahman Paşa karşı koymayı denedi. Ne var ki Bağdat ordusu karşısında cesaretle çarpışmasına rağmen yenildi ve yirmi kadar adamıyla İran'a kaçtı. (Cevdet Paşa, 1974, C. 10: 115-116; **Hat. Hü. Dos. No: 161, Göm. No: 6718/E**) İran yönetimi Abdurrahman paşa'yı sahiplenerek, mutasarrıflığa iadesini istedi. Kabul edilmeyince de, bu bahaneyle Bağdat yakınlarına kadar asker sevk ederek bölgeyi yağmaladılar. Haber İstanbul'a ulaşınca infiale sebep oldu. Bölgedeki yöneticilere Bağdat'ın yardımına gitmeleri bildirildi. (**Cev. Dah. Sıra No: 96**) Bağdat kalesi savunma tedbiri olarak tamir edildi. (**Hat. Hü. Dos. No: 287, Göm. No: 17227**)

Abdullah Paşa, bir taraftan İranlılarla savaşa hazırlanırken, rakibi Sait Bey'den çekindiği için iki ateş arasında kalmamak düşüncesiyle barış yolunu seçerek Abdurrahman Paşa'ya sancağını iade etti. Yağmalanan malların geri verilmesi için Celalettin Efendi 1813 yılında elçi olarak İran'a gönderildi. Elçinin görüşmelerinden bir sonuç alınamadı. İran hükümeti iyi ilişkilerin devamını temin için karşılık olarak Mirza Rıza'yı elçi olarak İstanbul'a göndermiştir. (Cevdet Paşa, 1974, C. 10: 133-134)

Aynı sene İran'ın yardımıyla son kez Baban mutasarrıfı olan Abdurrahman Paşa vefat etti. (1813) Yerine bölge halkının da talebi doğrultusunda Mahmut Paşa getirildi. (Cevdet Paşa, 1974, C. 10: 133-134)

SONUÇ

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı merkezî idaresi iyice zayıflamış, mahalli yöneticiler büyük güç kazanmıştı.

Sultan II. Mahmut döneminde ayan ve mütegalibeye karşı başlatılan mücadele sonuç vermiş, birçok yerde olduğu gibi Irak'ta da merkezden atanan valiler dönemi başlamıştır.

Bağdat'ta Kölemen valiler dönemine 1831 yılında son verilmesi, ilk adımı oluşturdu. Sonra sırasıyla, 1834 yılında Ravendüz'de Soran, 1839 yılında İmadiye'de Behdinalı Emirliği'ne son verildi.

Bölgenin en güçlü emirliği olan Baban Emirliği, Abdurrahman Paşa döneminde en güçlü zamanını yaşamış, bölge siyasetinde oldukça etkili olmuştur. Baban emirlerinin, Abdurrahman Paşa'nın 1813 yılında ölümünden sonra da etkisi devam etmiştir. Nihayet son emirlik olarak 1850 yılında ortadan kaldırıldı.

KAYNAKÇA

Bayatlı, Nilüfer, (1999), **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, Ankara.

Bayraktar, Mehmet, (1991), **Bitlisli İdris**, Ankara.

Cevdet Paşa, (1974), **Tarih-i Cevdet**, (Sad. Dünder Günday), C. 1, İstanbul.

Cev. Dah. Sıra No: 96 (Kasım 1812).

Cev. Dah. Sıra No: 1395.

Cev. Dah. Sıra No: 6231 (1209).

Cev. Dah. Sıra No: 16720 (Ca.1225).

Cev. Dah. Sıra No: 3728.

Cev. Dah. Sıra No: 96 (1227).

Darkot, Besim, "Musul", İ.A.

Hat. Hü. Dos. No: 287, Göm. No: 17227.

Hat. Hü. Dos. No: 288, Göm. No: 17306.

Hat. Hü. Dos. No: 205, Göm. No: 10682.

Hat. Hü. Dos. No: 160, Göm. No: 6687.

Hat. Hü. Dos. No: 161, Göm. No: 6701 (1208).

Hat. Hü. Dos. No: 205, Göm. No: 10682 (1211).

Hat. Hü. Dos. No: 169, Göm. No: 7219/A.

Hat. Hü. Dos. No: 60, Göm. No: 2690 (1217).

Hat. Hü. Dos. No: 93, Göm. No: 3792 (1220).

- Hat. Hüm. Dos. No: 38, Göm. No: 1915 (1220).**
- Hat. Hüm. Dos. No: 161, Göm. No: 6703.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 105, Göm. No: 4116-C (1221).**
- Hat. Hüm. Dos. No: 160, Göm. No: 6671 (Rebiyülevvel 1221).**
- Hat. Hüm. Dos. No: 167, Göm. No: 6984 (1220).**
- Hat. Hüm. Dos. No: 161, Göm. No: 6704.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 161, Göm. No: 6717.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 161, Göm. No: 6704/F.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 160, Göm. No: 6681.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 167, Göm. No: 6984.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 160, Göm. No: 6681/A.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 160, Göm. No: 6681/D.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 287, Göm. No: 17227.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 282, Göm. No: 16825.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 161, Göm. No: 6718/E.**
- Hat. Hüm. Dos. No: 287, Göm. No: 17227.**

Kılıç, Orhan, (1997), **Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Elaziz.

Kılıç, Remzi, (2006), **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, İstanbul.

Marufoğlu, Sinan, (1996), "Osmanlı Döneminde Kuzey Irak Kürtlerinin Sosyal ve Siyasi Konumları", **Türkiye Günlüğü**, S. 42, Eylül-Ekim.

-----, (1998), **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak**, İstanbul.

Mehmet Emin Zeki Bey, (2005), **Kürd ve Kürdistan Ünlüleri**, (Çev.: M. Baban-M. Yağmur-S. Kutlay), Ankara.

Mehmet Süreyya, (1996), **Sicil-i Osmanî**, C. 1, (Yay.: Nuri Akbayır), İstanbul.

Minorsky, V., "Süleymaniye", **İA**.

-----, "Şehrizar", **İA**.

Öztuna, Yılmaz, (1989), **Devletler ve Hanedanlar**, C. 2, Ankara.

Sabit, (1292), **Bağdat Kölemen Hükûmeti'nin Teşkiliyle İnkırazına Dair Risaledir**, İstanbul.

Sami, Şemsettin, (1999), **Kamus'ı-Âlam**, (Tıpkıbasım) C. 4, Ankara.

Solakzade, (1989), **Solakzade Tarihi**, (Nşr.: Vahid Çabuk), C. 2.

Sümer, Faruk, (1992), **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara.

Ünal, Mehmet Ali, (1999), “Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı”, **Osmanlı**, C. 6 (**Bilim Ed.:** K. Çiçek-C. Oğuz), Ankara.

Yılmazçelik, İbrahim, (1995), **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, Ankara.

